

Maria-Cristina TRUȘCĂ
(Universitatea din Craiova)

Hamartia – scurt itinerar lingvistic despre rătăcire

Abstract: (*Hamartia – Short Language Itinerary about Wandering*) *Hamartia, verbum viator*, is included in the category of the itinerant lexical elements that are traveling throughout the historical stages of the Greek language, as a consequence of a permanent dynamic of their significance. The diachronic route, usually triggered by a linking process of the intra-/ extra-linguistic factors, attends a predictable concrete – abstract line and registers important conversions of the initial semic formula. Our approach focuses on analyzing the semantic process of restriction, together with that of degradation of the meaning, indentifying primarily the way the archelexem ἁμαρτία is comprised into the TO KAKON assembly. Despite its fluidity and its semantic inflections, we may notice the constant presence of a static and invariant core of its content, with a pejorative significance that can be recognized in the prototype meaning: that of *error*. This central meaning is, the way we shall see, acquired by all its hyponimic hypostasis. The physical or psychic occurrences of EVIL are, in fact, mistakes, *errors* from the right *path* – a fundamental concept of the classical *forma mentis*.

Keywords: *language dynamics, Greek language, diachronic semantics, hamartia, sin*

Rezumat: *Hamartia, verbum viator*, intră în categoria elementelor lexicale itinerante care străbat, în permanența dinamică a semnificației lor, etapele succesive ale limbii eline. Parcursul diacronic, cel mai adesea declanșat de convergența factorilor intra-/ extra-lingvistici, urmează previzibil traiectoria concret – abstract, fiind marcat de reconfigurări ale formulei semice inițiale. În cazul nostru, este vorba despre activarea procesului de restrângere/ specializare, dublat de cel al evaluării negative a sensului, care determină încadrarea arhilexemului ἁμαρτία în categoria TO KAKON. Indiferent de fluctuațiile semantice înregistrate, există însă la nivelul structurii de conținut, un nucleu stabil, invariabil, cu o nuanță constantă peiorativă, recunoscutibilă în semnificația prototipică *rătăcire*, actualizată în toate ipostazele hiponimice ulterioare. Manifestările RĂULUI, fie ele sufletești sau trupești sunt, în esență, *rătăcirii* de la *cale* - reper conceptual fundamental al structurilor mentale clasice.

Cuvinte-cheie: *dinamica limbii, limba greacă, semantica diacronică, hamartia, păcat*

1. AMAPTIA – paradigma clasică

ἁμαρτία este un derivat cu sufixul -ία < din familia verbului ἁμαρτάνειν, denominativ cu conținut polisemantic atestat lexicographic (*DGF*), (*LSJ*) având un sens primar – „a rata ținta”, „a eșua”, „a rătăci”, „a devia”, dublat de cel secundar – „a se înșela”, „a greși”, „a păcătui”. ἁμαρτία desemna *greșeala, eroarea* în judecată, în gest, în conduită, fiind unul dintre termenii fundamentali ai cadrului cultural arhaic/ clasic, asumat deopotrivă de morală, religie sau drept (*DELG*).

Potrivit *Lexiconului Ebeling* (1871), termenul este absent din epopeile homerice; dicționarul atestă, în schimb, frecvența verbului ἁμαρτάνειν în contexte non-normative,

având sensul primar, concret „a rata ținta”, în relație opozitivă cu τυγχάνειν (τινός) – „a nimeri (pe cineva)”. Exemplele selectate *infra* indică valorizarea acestei semnificații în descrierea confruntărilor marțiale, ἀμαρτάνειν intrând, într-o primă etapă a itinerarului său semantic, în categoria termenilor tehnici, specifici luptei eroilor, în jurul Troiei:

(1) [...] τοῦ δ' Ἄντιφος αἰολοθώρηξ/ Πριαμίδης καθ' ὄμιλον ἀκόντισεν ὀξείῃ δουρί./ Τοῦ μὲν ἄμαρθ', ὃ δὲ Λεῦκον Ὀδυσσεός ἐσθλὸν ἐταῖρον („[...] dar fiul lui Priam, Antifos,/ Mândru cu platoșa-ncins, îl ochi în mulțime cu lancea;/ Ținta-i greși [ἄμαρθ' - ἄμαρτε], nimerind în vintre pe Leucos, tovarăș bun cu Ulise”) – *Il.*, 4.489-92.

(2) ἤε μὲν' ἤε σε δουρὶ κινήσομαι, οὐδέ σε φημι/ δηρὸν ἐμῆς ἀπὸ χειρὸς ἀλόξειν αἰτὼν ὄλεθρον./ ἢ ῥα καὶ ἐγχοῦ ἀφήκειν, ἐκὼν δ' ἡμάρτανε φωτός· („Stai, ori cu sulița dau. De mâna mea n-ai să scapi lesne/ Și-ndelungat, că pe loc te ajunge năprasnica moarte./ Zise și lancea zvârlind, el nu-l nimeri [ἡμάρτανε] cu ‘nadinsul’”) – *Il.*, 10.370-2.

(3) ὅς ῥα τότε Ἀτρείδεω Ἀγαμέμνονος ἀντίον ἦλθεν./ οἱ δ' ὅτε δὴ σχεδὸν ἦσαν ἐπ' ἀλλήλοισιν ἰόντες./ Ἀτρείδης μὲν ἄμαρτε, παρὰ δέ οἱ ἐτράπετ' ἐγχοῦ („Dânsul acuma-nainte-i ieși lui Atrid Agamemnon/ Cum, împotriva pășind, s-apropie unul de altul,/ Nu-l nimereste [ἄμαρτε] Atrid și sulița-i vâjâie-alături”) – *Il.*, 11.231-3.

Dinamica semnificației verbului ἀμαρτάνειν și a derivațiilor săi urmează traiectoria, de altfel, previzibilă, concret – abstract *via* mecanisme stilistice de tip metaforic: ținta ratată nu mai este un obiectiv cinegetic sau un combatant pe câmpul de luptă, ci o valoare morală, socială sau religioasă. J. M. Bremer (1969) aduce în discuție evoluția similară, paralelă a verbelor sinonime ἀλιτ(ρ)αίνω¹ – „a ieși de pe drumul cel drept”, „a se abate”, „a rătăci”, „a greși”, „a păcătui”, cu sens sacerdotal, specializat „împotriva zeilor”; ἀμπλακίσκω – „a pierde”, „a rata”, „a comite o eroare”; σφάλω/ σφάλεσθαι – „a cădea”, „a se înșela”, „a greși”; concluzia fiind aceea că cele trei elemente fac parte din aceeași structură lexico-semantică, mutațiile fiind determinate intra-lingvistic, la nivelul sistemului, sub influența uzualului ἀμαρτάνειν. Chiar dacă, inițial, semnificația celor patru lexeme era neutră din punct de vedere etic, prezența unei nuanțe negative în formula semică („a rata”, „a rătăci”, „a pierde”) permite deteriorarea sensului în direcția unei semnificații exclusiv peiorative. Semanticienii identifică în mecanismele inovațiilor semantice tendința eufemistă de a lexicaliza un conținut negativ, pe care o confirmă dinamica unor termeni² ca μόχθημα – „muncă”, μοχθέω – „a obosi” → „suferință” sau πονηρία – „boală”, „suferință fizică” → πονηρός – „rău”, „viclean”. Nu excludem această ipoteză a desemnării *păcatului* prin intermediul unor elemente lexicale meliorative, evaluate pozitiv într-o primă fază a dinamicii lor.

¹ 'If *alitaínein* did in fact originally mean *miss*, then it is striking that its semantic development pushed aside by the more common word *hamartanein*.' (*ibidem*, 27).

² În latină: *crīmen* – „decizie (juridică)” > „crimă” (Ernout & Meillet, 1967).

Cele dintâi atestări ale semnificației abstracte își fac loc în textura discursului dramatic, coexistența celor două sensuri primar (concret), secundar (metaforic) generând ambiguități decodabile contextual. *Threnos*-ul profetic al Cassandreii, personaj în *Agamemnon*, tragedia lui Eschil, actualizează această dublă ipostază semantică:

(1) ὕμνοῦσι δ' ὕμνον δόμασιν προσήμεναι/ πρῶταρχον ἄτης? ἐν μέρει δ' ἀπέπτυσαν/ εὐνάς ἀδελφοῦ τῷ πατοῦντι δυσμενεῖς./ ἡμαρτον, ἡ κυρῶ τι τοξότης τις ὄς;/ ἡ ψευδόμαντις εἰμι θυροκόπος φλέδων;/ ἐκμαρτύρησον προουμόσας τό μ' εἰδέναι/ λόγῳ παλαιᾶς τῶνδ' ἁμαρτίας δόμων. („pururi lipite de aceste ziduri, imnuie imnul despre cea dintâi fărâdelege; pe urmă blestemă culcușul fratelui, nemernic pentru cel care l-a pângărit. Am tras în țintă cu săgeata sau am nimerit alături [ἡμαρτον]? Sunt o ghicitoare mincinoasă care bate și sporovăiește pe la porți? Mărturisește, jură-te, că nu ai auzit nici un cuvânt despre păcatele [ἁμαρτίας] străvechi ale acestei case.”) – 1191-7.

Pentru Sofocle și Euripide ocurențele binomului ἁμαρτάνω – ἁμαρτία sunt lipsite de fluctuații semantice, procesul cristalizării conținuturilor abstracte în direcția desemnării *culpei* și a întregului spectru de sensuri aferente acestei categorii conceptuale, pare a fi pe deplin încheiat:

(2) ὅστις φόνους μοι καὶ γάμους καὶ συμφορὰς/ τοῦ σοῦ διήκας στόματος, ἄς ἐγὼ τάλας/ ἡνεγκον ἄκων· θεοῖς γὰρ ἦν οὕτω φίλον,/ τάχ' ἂν τι μνηίουσιν εἰς γένος πάλαι./ ἐπεὶ καθ' αὐτόν γ' οὐκ ἂν ἐξεύροις ἐμοὶ/ ἁμαρτίας ὄνειδος οὐδέν, ἀνθ' ὅτου/ τάδ' εἰς ἐμαυτὸν τοὺς ἐμούς θ' ἡμάρτανον. („Nelegiuire, omoruri, fel/ și chip, spurcate-mpreunări pe seama mea tu-mi pui/ dar, vai, silit am fost ca să le-ndur!/ au vrut-o zeii – ei! De mult cu ura lor, ei neamu-mi prigoneau. Nedrept mă-nvinuiești/ de-a fi făcut nelegiuiri [ἡμάρτανον - ἁμαρτίας] potriua mea/ și-a alor mei”) – *O. C.*, 962-8.

(3) (ΟΔΥΣΣΕΥΣ) Δεινόν γε φωνεῖς· ἡ δ' ἁμαρτία τίς ἦν;/ (ΝΕΟΠΤΟΛΕΜΟΣ) Ἦν σοὶ πιθόμενος τῷ τε σύμπαντι στρατῷ—/ (ΟΔΥΣΣΕΥΣ) Ἐπραξας ἔργον ποῖον ὣν οὐ σοὶ πρέπον;/ (ΝΕΟΠΤΟΛΕΜΟΣ) Ἀπάταισιν αἰσχυραῖς ἄνδρα καὶ δόλοισ ἐλών./ (ΝΕΟΠΤΟΛΕΜΟΣ) Τὴν ἁμαρτίαν/ αἰσχυρὰν ἁμαρτῶν ἀναλαβεῖν πειράσομαι. („O. Ciudat vorbești! Greșeala [ἁμαρτία] care-ți va fi fost? N. Că ție m-am plecat, cum și oștirii-ntregi. O. Și fapta-ți tu o crezi nevrednică? N. O, da! Rușine mi-e că l-am momit prin viclesug! [...] N. Greșeală [ἁμαρτίαν] josnică eu am făcut [ἁμαρτῶν], voi încerca deci să o-ndrept.”) – *Philoctet*, 1225-49.

(4) Ἀδικῶ λαβεῖν χρή μ' ἀντὶ τοῦδε τοῦ κακοῦ/ ἄδικόν τι παρὰ σοῦ· καὶ γὰρ Ἀγαμέμνων πατὴρ ἀδίκως ἀθροίσας Ἑλλάδ' ἦλθ' ὑπ' Ἴλιον,/ οὐκ ἐξαμαρτῶν αὐτός, ἀλλ' ἁμαρτίαν/ τῆς σῆς γυναικὸς ἀδικίαν τ' ἰώμενος. (Am încălcat dreptatea. Deci, am să-ți cer să fii nedrept și tu, în apărarea celor săvârșite, căci Agamemnon, tatăl meu, n-a respectat dreptatea, când a strâns puterea tuturor hellenilor, mergând sub zidul Troiei; dar nu fiindcă el ar fi greșit [ἐξαμαρτῶν], ci pentru vindecarea răului ce ți s-a tras din răătăcirile [ἁμαρτίαν] unei neveste păcătoase.) – *Orestes*, 646-50.

Particularizarea greșelii ca *ucidere*, recurentă în scrierile tragediografilor, are drept consecință dezvoltarea unei relații de incluziune hiponimică a lexemelor care denumesc *crima*, în structura lexicală coagulată în jurul hiperonimului ἀμαρτία:

(5) [...] οὐκ ἔχοιμ' ἄν εἰκάσαι τάδε/ τὰ δῶρα, μείω δ' ἐστὶ τῆς ἀμαρτίας./ τὰ πάντα γάρ τις ἐκχέας ἀνθ' αἵματος/ ἐνόσ—μάτην ὁ μόχθος ᾧδ' ἔχει λόγος. („N-am cum să prețuiesc aceste daruri, însă știu că sunt mai prejos decât păcatul [ἀμαρτίας] săvârșit. N-are decât să-și verse cineva deodată bunurile toate, drept ispășire pentr-un singur fir de sânge [αἷματος]; truda sa va fi zadarnică; acesta-i adevărul.”) – *Choeforele*, 518-21.

(6) [...] τοῦτω πηθόμενος τὴν τεκοῦσαν ἔκτανον./ Ἐκεῖνον ἠγείσθ' ἀνόσιον καὶ κτείνετε./ ἐκεῖνος ἦμαρτ', οὐκ ἐγώ. Τί χρῆν με δρᾶν;/ Ἡ οὐκ ἀξιώχρεως ὁ θεὸς ἀναφέροντί μοι/ μίαισμα λῦσαι. („[Apollo] m-a înduplecat și am ucis-o [ἔκτανον] la porunca lui pe mama. Pe el să-l socotești lipsit de pietate, pe el să-l osândiți la moarte, căci nu eu am greșit [ἦμαρτε], ci el. Ce trebuia să fac? Nu e destulă cheazășie zeul spre care se înalță ruga mea, că mă va curăți de pângărire?”) – *Orestes*, 595-8.

Sângele vărsat (αἷμα) (5), *crima* (φόνος) (2), *uciderea* (κτείνειν) (6), *viclenia* (δόλος) (3), *lipsa de pietate* (ἀνόσιος) (6), *in extenso, greșeala/ păcatul* implică o încălcare a dreptății omenești și divine, reflectată lexical prin frecvența corelațiilor ἀμαρτία – ἀδικία („nedreptate”) (4), ἀμαρτία – οὐ πρόπον („nu se cade”) (3) sau ἀμαρτία – αἰσχρόν („rușinos”) (3). Asocierea ἀμαρτία – μίαισμα (6) – „pată”, *macula*, lărgeste sfera semantică a termenului, pângărirea datorată delictului fiind ereditară și, deci, molipsitoare. Semnalăm un transfer al noțiunilor de impuritate/ puritate de la sfera magico-religioasă la cea morală sau, mai degrabă, o interferență a celor două planuri, κάθαρσις-ul dincolo de valențele sale strict ritualice¹, desemnând, potrivit lui Dodds „noțiunea unei purificări cvasi-fizice, susceptibilă de a se transforma prin infimezimale nuanțări, în ideea mai profundă a ispășirii păcatului” (1998, 42). Demnă de semnalat ar fi colocația ἀμαρτία – ἄτη² (1), nebunie temporară atribuită nu unor cauze fiziologice sau psihologice, ci unui factor extern, transcendent, daimonic (v. justificarea lui Oedip (2) sau acuzarea lui Apollo de către Oreste (6)). Relevant din acest punct de vedere este derivatul ἀμαρτίνοος – „rătăcit cu mintea”, stare de tulburare a minții specifică delirului sau corelația: ἀμαρτία – ἀτασταλία cu radical I.E. comun latinescului *stultus/ stolidus*, având aceeași semnificație: „prostie”, „întunecare a minții”.

Încercând o cartografiere exactă a mentalului arhaic, E.R. Dodds (1998) dezvăluie modul în care elementele iraționale sunt interpretate din perspectiva principiului de *overdetermination*, „drept inferență a vieții omenești cu factori neumani care pun în firea omului ceva de natură să îi modifice gândirea și comportamentul”

¹ „Ceremonii de purificare însoțesc viața omului în tot cursul ei. Impură este lăuza și tot ce a atins-o, impur este și copilul nou-născut, impur este mortul și tot ce i-a stat în preajmă. [...] purificările rituale erau necesare după vreun vis rău, după vreo întâmplare miraculoasă, la vindecarea după o boală, dacă atigeari jertfe destinate htonienilor” (Rohde 1985, 253).

² Analizată în detaliu, în capitolul *Apărarea lui Agamemnon*, Dodds (1998).

(*ibidem*: 35). De altfel, unul dintre conceptele cheie pentru succesiunea unor πράξεις pe scena tragică este cel de ἀνάγκη (2). Se delimitează, așadar, o problemă de prim ordin a structurilor conceptuale arhaice privind determinarea gradului de responsabilitate implicată în ἄμαρτία.

Se configurează două direcții care marchează evoluția noțiunii de asumare a culpei:

1. Când termenul este impregnat de ideea intenționalității, culpa fiind voluntară.
2. Când termenul desemnează greșeala involuntară, motivată de factori externi (δαίμονες, τύχη), « dans ces conditions, ce n'est pas la pleine volonté du sujet, ce n'est pas l'individu en tant que tel qui est le facteur du délit : le délit existe en dehors de lui, le délit est objectif. » (Gernet 1917, 305).

Potrivit lui L. Gernet, abia din a doua jumătate a secolului IV a. Chr., o dată cu reconfigurarea valorilor morale tradiționale, ἄμαρτία dezvoltă trăsătura semantică [+voluntar], prezentă *in nuce* în variantele inițiale: « une pensée nouvelle se dégage, s'atteste dans le plein régime de la cité: celle de la nature humaine, de l'ἀνθρωπίνη φύσις [...]. En même temps que l'individu s'affirme, l'homme se détache ou l'engageaient et le retenaient les δαίμονες. » (1917, 336).

Polisemantismul verbului ἁμαρτάνειν este valorizat și în dialogurile platoniciene, prin alternanța semnificațiilor. Platon folosește același verb pentru a desemna eroarea dialectică, fără nuanțe morale, a personajelor implicate în discuție:

Πῶς οὖν οὐχ ἁμαρτάνετε νοῦν καὶ τἀναντία ὑμῖν αὐτοῖς λέγετε φάσκοντες αὐ τοὺς ἄνδρας καὶ τὰς γυναῖκας δεῖν τὰ αὐτὰ πράττειν. („Nu e limpede că greșiți [ἁμαρτάνετε] acum afirmând lucruri contrare vouă înșivă, când susțineți că bărbații și femeile trebuie să aibă aceeași îndeletnicire.”) – *Rsp.*, 453c.

După cum, contextele în care interesul este orientat spre evaluarea etică a acțiunilor umane sunt marcate de frecvența aceluiași verb, dar și a derivaților ἄμαρτία/ἀμάρτημα. Colocația ἄμαρτία – ἀδικία este o constantă a discursului penal, dezvoltând la nivel semantic o relație de identitate a lexemelor:

[...] ἄδικοι δὲ κερδανοῦμέν τε καὶ λισσόμενοι ὑπερβαίνοντες καὶ ἁμαρτάνοντες, πείθοντες αὐτοὺς ἀζήμιοι ἀπαλλάξομεν. („Dimpotrivă, nedrepti [ἄδικοι] fiind, vom profita și deopotrivă rugându-ne lor și mai abtitor păcătuiind [ἁμαρτάνοντες], îi vom îndupleca pe zei și vom scăpa nevătămați.”) – *Rsp.*, 366a.

[...] οἱ δ' ἂν τὰ ἔσχατα ἀδικήσωσι [...] διὰ τὰς ἁμαρτίας τὰ μέγιστα καὶ ὀδυνηρότατα καὶ φοβερώτατα πάθη πάσχοντας τὸν αἰεὶ χρόνον [...] ἐκεῖ ἐν Ἄιδου ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ. („Dar cei care au săvârșit cele mai grave nedreptăți [ἀδικήσωσι] [...] din cauza fărâdelegilor [ἁμαρτίας] lor îndură pentru veșnicie cele mai mari, mai dureroase și mai cumplite suferințe [...] în locașul lui Hades.”) – *Gorg.*, 525c.

Dacă pentru Platon, δικαιοσύνη - *dreptatea*, ca ipostază a virtuții, este inclusă, în categoria BINELUI (TO AGAΘON), ἀδικία și, implicit, ἀμαρτία sunt circumscrise categoriei RĂULUI (TO KAKON), sistemul virtute – păcat cunoscând o reprezentare perfect simetrică:

[...] εὐδαιμονέστατος μὲν ἄρα ὁ μὴ ἔχων κακίαν ἐν ψυχῇ, ἐπειδὴ τοῦτο μέγιστον τῶν κακῶν ἐφάνη. [...] κάκιστα ἄρα ζῆ ὁ ἔχων ἀδικίαν. („Deci cel mai fericit om este cel ce nu are în el răul [κακίαν] sufletesc, deoarece s-a văzut că acesta din urmă este cel mai mare dintre ele. Cel mai rău trăiește cel ce poartă cu el nedreptatea [ἀδικίαν]”) – *Gorg.*, 478e.

Formula „ἐν ψυχῇ” întărește semnificația centrală, prototipică a termenului, ἀμαρτία desemnând *greșeala/ păcatul* ca manifestare a nedreptății și, deci, a răului, la nivel sufletesc. Plasarea „în oglindă” a conceptelor permite articularea unui raționament invers. Una dintre descrierile virtuții, în manieră platoniciană, este starea de „τάξις” și „κόσμος” a sufletului, conform cu *dreptatea* (δικαιοσύνη) și *cumpătarea* (σωφροσύνη) – surse ale înfrânării și controlului asupra plăcerilor/ dorințelor. La pol opus, ἀμαρτία/ ἀμάρτημα sunt expresii ale nedreptății (ἀδικία) manifestate „psihic” ca dezordine lăuntrică și tiranie a patimilor:

Νῦν δὴ σοι τό τε δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον, ὃ γε ἐγὼ λέγω, σαφῶς ἄν διορισαίμην οὐδὲν ποικίλων. τὴν γὰρ τοῦ θυμοῦ καὶ φόβου καὶ ἡδονῆς καὶ λύπης καὶ φθόνων καὶ ἐπιθυμιῶν ἐν ψυχῇ τυραννίδα. („Acum sunt în stare să-ți deslușesc clar și fără ocholuri ce înțeleg prin dreptate și nedreptate. Numesc nedreptate tirania ce o exercită asupra sufletului mânia, temerea, poftetele, mânia și celelalte patimi.”) – *Legile*, 863e.

De altfel, Platon propune în cartea a IX-a a *Legilor* (863b-c) o etiologie tripartită a păcatului, insistând asupra cauzelor interne ale *hamartiei*: θυμός (mânia), ἡδονή (plăcerea) și ἄγνοια (neștiința). Fiind, în esență, o categorie proteică, poliparadigmatică, ἀμαρτία cunoaște o serie de ipostazieri, cele mai severe fiind sacrilegiul („ἱεροσυλία”)¹, insulta la adresa zeilor² („τὰ περὶ θεοῦς”)³, furtul de cele sfinte („ἱερῶν κλοπή”)⁴. Urmează delictul îndreptat împotriva cetății („τὰ περὶ τῆς πολιτείας”)⁵, dar și a magistraților („εἰς ἀρχόντας”)⁶, ierarhia fiind completată cu

¹ *Phaid.*, 113d-e.

² Remarcăm uzitatea cu predilecție a sensului religios al termenului mai ales la tragici, crima εἰς θεῶν declanșând adesea consecințe nefaste. Un argument lexical ar fi semnificația derivatului ἀμαρτολός – *blestemat*, regăsită în formulele epitafile ale ucigașilor: „ἀμαρτολοὶ ἔστωσαν θεῶν πάντων” sau „ἀμαρτολός ἔστω εἰς τοὺς θεοὺς ἅπαντας” (*apud* Gernet 1917, 313). Reacția fatală a zeilor, blestemul, se perpetuează *a posteriori*, spre celelalte generații, ἀμαρτία evocând deopotrivă ideea transmiterii succesive a răului, pedeapsa afectând descendenții „păcătoșului”, dacă vina nu este răscumpărată în timpul vieții.

³ *Legile*, 856b.

⁴ *Euthyph.*, 5d-e.

⁵ *Legile*, 865b.

⁶ *Ibidem*, 885a.

delictul strict moral, ἀμαρτία/ ἀμαρτάνω desemnând greșeala comisă față de părinți („εις δὲ γονέας”)¹, prin acte de violență sau ucideri („φόνος”)².

Distincția între culpa voluntară și cea involuntară („τὰ μὲν ἐκούσια δὴ, τὰ δ' ἀκούσια”)³ nu intră în dezacord, din punctul nostru de vedere, cu ceea ce Adkins numea „paradoxul socratic” (1960, 304): „ἐπί γε τὰ κακὰ οὐδεὶς ἐκὼν ἔρχεται” („nimeni nu recurge cu dinadinsul la cele rele”)⁴, principiu pe care, de altfel, Platon îl așază la temelia sistemului său etic. Completarea „οὐδ' ἔστι τοῦτο ἐν ἀνθρώπου φύσει” („acest lucru [răul/ alegerea răului] nici nu este în firea omului”)⁵ este esențială, întrucât mută argumentul din planul juridic, în cel ontologic. Lămuritor este pasajul din *Menon*:

[...] οὐκοῦν δῆλον ὅτι οὗτοι μὲν οὐ τῶν κακῶν ἐπιθυμοῦσιν, οἱ ἀγνοοῦντες αὐτά, ἀλλὰ ἐκεῖνων ἃ ᾤοντο ἀγαθὰ εἶναι, ἔστιν δὲ ταῦτά γε κακά: ὥστε οἱ ἀγνοοῦντες αὐτὰ καὶ οἰόμενοι ἀγαθὰ εἶναι δῆλον ὅτι τῶν ἀγαθῶν ἐπιθυμοῦσιν. [...] οὐκ ἄρα βούλεται [...] τὰ κακὰ οὐδεὶς. („Atunci e limpede că aceștia nu doresc lucrurile rele, pe care nici nu le recunosc ca rele, ci lucrurile pe care ei le cred bune, măcar că sunt rele. E limpede astfel că cei care nu-și dau seama că lucrurile rele sunt rele și cred că sunt bune, doresc, de fapt, lucrurile bune. [...] prin urmare, nimeni nu vrea [...] lucrurile rele.”) – 77d-e.

Firea omului refuză, așadar, răul cu toate manifestările sale. *Hamartía* voluntară are ca sursă confuzia, neștiința sau, dacă ar fi să aducem în discuție etimologia pe care o propune A. Ebeling (1871), uitarea⁶. Argumentul cauzelor ontologice ale greșelii/păcatului va fi ulterior nuanțat și îmbogățit cu noi valențe, așa cum vom vedea în itinerarul nostru lingvistic, în context creștin.⁷

Enunțarea principiului virtuții văzută ca *medietate* este pentru Aristotel un pretext pentru coexistența semnificațiilor abstractă și concretă ale verbului ἀμαρτάνειν. Identitatea semantică „a rata ținta”, „a nu nimeri”/ „a greși” se dovedește a fi un instrument lingvistic favorabil reprezentării geometrice a axei virtute – viciu. Ἀρετή – *virtutea* ocupă o poziție mediană pe scala axiologică aristotelică, fiind o medietate („μεσότης”), delimitată de cele două extreme: insuficiența („ἔλλειψις”) și excesul („ὑπερβολή”) și conceptualizată, în același timp, ca „țintă a măsurii juste”: „στοχαστικὴ γε οὐσα τοῦ μέσου”⁸. Marcarea ei înseamnă poziționarea în punctul median al echilibrului valoric, invers, acțiunea de „a nu nimeri”, de „a rățăci” este echivalentă erorii, greșelii și dezechilibrului pe care îl poate aduce viciul, ἀμαρτία semnificând o „ratăre” a standardului excelenței umane:

¹ *Ibidem*.

² *Phaid.*, *ibidem*.

³ *Legile*, 861e.

⁴ *Prot.*, 358d.

⁵ *Ibidem*.

⁶ A. Ebeling argumentează semnificația termenului ἀμαρτία, luând ca reper etimologic înrudirea cu radicalul sanscrit *smr* – „a-și aminti”, compus cu *a* privativ, *asmrta* – „a nu-și aminti”, „a uita” (*ibidem*, 92).

⁷ V. Pledoaria Sf. Maxim Mărturisitorul în *Quaestiones ad Talasium*, P.G. 90.

⁸ *E. N.*, 1106b.

[...] ἔτι τὸ μὲν ἀμαρτάνειν πολλαχῶς ἔστιν τὸ δὲ κατορθοῦν μοναχῶς (διὸ καὶ τὸ μὲν ῥάδιον τὸ δὲ χαλεπὸν, ῥάδιον μὲν τὸ ἀποτυχεῖν τοῦ σκοποῦ, χαλεπὸν δὲ τὸ ἐπιτυχεῖν) („[...] să adăugăm că se poate greși [ἀμαρτάνειν] în multe feluri, dar există un singur fel de a proceda bine; de aceea primul lucru e ușor, celălalt, dificil, ușor să greșești ținta [τὸ ἀποτυχεῖν τοῦ σκοποῦ], greu s-o atingi”) – *E. N.*, 1106b.

Un alt reper semantic în descrierea *viciului* este sugerat prin contrastul ὀρθότης – ἀμαρτία, eroarea nefiind doar o abatere de la *via media, regia*, ci și o încălcare a principiului rectitudinii. Pentru Aristotel „bucuria pentru nenorocirea cuiva” („ἐπιχαρκακία”), „impudoria” („ἀναισχυντία”), „invidia” („φθόνος”), „adulterul” („μοιχεία”), „furtul” („κλοπή”) „homicidul” („ἀνδροφονία”) sunt rele în sine¹. Acestor delictive nu li se aplică grila medietății, întrucât:

[...] οὐκ ἔστιν οὖν οὐδέποτε περὶ αὐτὰ κατορθοῦν, ἀλλ’ αἰεὶ ἀμαρτάνειν („în ce le privește, nu poate exista niciodată rectitudine [κατορθοῦν], ci numai eroare [ἀμαρτάνειν]”) – *ibidem*.

În privința gradului de responsabilitate, Aristotel încearcă o conciliere a celor două perspective, așezând ἀμαρτία/ ἀμάρτημα, între ἀτύχημα și ἀδίκημα: când prejudiciul se produce într-un mod cu totul neprevăzut, este vorba despre un accident nefericit (ἀτύχημα); când însă nu este neprevăzut, dar se acționează fără intenția de a face rău, este vorba de o simplă greșeală (ἀμάρτημα); când se acționează în cunoștință de cauză, actul comis este un act nedrept (ἀδίκημα).² Luând drept criteriu intenționalitatea, doar ἀτύχημα și ἀμάρτημα au ca sursă ignoranța, dar, în timp ce în primul caz subiectul nu este responsabil de ignoranța sa, în al doilea, cauza necunoașterii se află în el însuși. De altfel, Stagiritul eludează cauzalitatea externă, limitând etiologia culpei prin plasarea ei la nivelul liberului arbitru:

[...] ἐφ’ ἡμῖν δὴ καὶ ἡ ἀρετὴ, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ κακία. ἐν οἷς γὰρ ἐφ’ ἡμῖν τὸ πράττειν, καὶ τὸ μὴ πράττειν („de noi depind deci și virtutea și viciul. Căci acolo unde de noi depinde să acționăm, tot de noi depinde și să nu acționăm”) – *E. N.*, 1113b.

Modul în care este conceptualizată categoria axiologică AMAPTIA în spațiul mental și cultural al antichității eline, poate fi sintetizat în următorul scenariu:

a) Poate fi voluntară sau involuntară (cu implicarea cauzalității transcendente δαίμονες, τύχη, mai ales în context arhaic).

b) Este orientată împotriva divinității sau a oamenilor (la nivelul unei comunități largi – cetatea, la nivelul unei comunități restrânse – familia).

c) Are o dimensiune penală, atrage pedeapsa divină/ umană (cadrul legal).

d) Are efect exterior sub forma prejudiciului creat, dar, mai ales interior ca μίασμα – pângărire, boală molipsitoare și ereditară.

¹ „πάντα γὰρ ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα λέγεται τῶ αὐτὰ φαῦλα εἶναι” – *ibidem*, 1107a.

² *Ibidem*, 1135b.

e) Există posibilitatea eliberării de consecințele sale nefaste, prin purificări cu valențe expiatoare (kathartică).

Modelul axiologic propus se reconfigurează însă o dată cu asimilarea și convertirea sa în contextul cristalizării unei noi *forma mentis* în spațiul cultural al antichității târzii, cea a „umanismului creștin” (H.-I. Marrou 1996, 21).

2. AMAPTIA *post Christum* – specializări semantice

Ocurențele nou-testamentare ale lexemului păstrează axa semantică trasată până acum, validând, în același timp, un proces activ de specializare a sensului. Ἀμαρτία desemnează în acest context exclusiv *păcatul*, ca termen tehnic al vocabularului axiologic. Procesul de restrângere începe încă din perioada elenistică a traducerii *Septuagintei*, tălmăcitorii textelor ebraice investind termenul grec cu nuanțe moral-religioase. Relevante sunt pasajele penale din cărțile normative ale *Pentateuhului*:

(1) [...] καὶ δικαιοσύνην διατηρῶν καὶ ἔλεος εἰς χιλιάδας, ἀφαιρῶν ἀνομίας καὶ ἀδικίας καὶ ἀμαρτίας, καὶ οὐ καθαρῶν τὸν ἔνοχον, ἐπάγων ἀνομίας πατέρων ἐπὶ τέκνα καὶ ἐπὶ τέκνα τέκνων, ἐπὶ τρίτην καὶ τετάρτην γενεάν („Care păzește adevărul și arată milă la mii de neamuri; Care iartă vina și răzvrătirea și păcatul [ἀμαρτίας], dar nu lasă nepedepsit pe cel ce păcătuiește; Care pentru păcatele părinților pedepsește pe copii și pe copiii copiilor până la al treilea și al patrulea neam!”) – *Ieșirea*, 34.7.

(2) [...] καὶ τὸν μόσχον τὸν περὶ τῆς ἀμαρτίας καὶ τὸν χίμαρον τὸν περὶ τῆς ἀμαρτίας, ὧν τὸ αἷμα εἰσηνέχθη ἐξιλιάσασθαι ἐν τῷ ἁγίῳ, ἐξοίσουσιν αὐτὰ ἔξω τῆς παρεμβολῆς καὶ κατακαύσουσιν αὐτὰ ἐν πυρὶ, καὶ τὰ δέρματα αὐτῶν καὶ τὰ κρέα αὐτῶν καὶ τὴν κόπρον αὐτῶν („Iar vițelul de jertfă pentru păcat [ἀμαρτίας] și țapul de jertfă pentru păcat al căror sânge a fost adus înăuntru pentru curățirea locașului sfânt, să se scoată afară din tabără și să se ardă în foc pielea lor, carnea lor și necurătenia lor”) – *Levitic*, 16.27.

(3) [...] καὶ ἐξιλιάσεται περὶ αὐτοῦ ὁ ἱερεὺς ἐν τῷ κριῶ τῆς πλημμελείας ἔναντι Κυρίου περὶ τῆς ἀμαρτίας, ἧς ἤμαρτε, καὶ ἀφεθήσεται αὐτῷ ἡ ἀμαρτία, ἣν ἤμαρτεν. („Și preotul îl va curăți de păcatul [ἀμαρτίας] lui înaintea Domnului cu berbecul cel pentru vină și i se va ierta lui păcatul [ἀμαρτία] pe care l-a făcut [ἤμαρτεν].”) – *Levitic*, 19.22.

(4) Οὐκ ἔμμενεῖ μάρτυς εἷς μαρτυρῆσαι κατὰ ἀνθρώπου κατὰ πᾶσαν ἀδικίαν καὶ κατὰ πᾶν ἀμάρτημα καὶ κατὰ πᾶσαν ἀμαρτίαν, ἣν ἔαν ἀμάρτη· ἐπὶ στόματος δύο μαρτύρων καὶ ἐπὶ στόματος τριῶν μαρτύρων στήσεται πᾶν ῥῆμα. („Nu ajunge numai un martor pentru a vădi pe cineva de vreo vină sau de vreo nelegiuire sau de vreun păcat [ἀμαρτίαν] de care s-ar fi făcut vinovat [ἀμάρτη], ci orice pricină să se dovedească prin spusa a doi sau trei martori.”) – *Deuteronom*, 19.15.

Identificăm actualizarea celor două coordonate anticipate în perioada clasică: cea juridică, prin corelația ἀμαρτία – ἀδικία/ ἀνομία (1), (4), cea mistico-religioasă, prin cologațiile ἀμαρτία – ἐξίλασμός (2), (3), amintind, fără îndoială, de *katharsis*-ul miasmei pe care eroul tragic o purta adesea. Asumarea deplină a schemelor cognitive

anterioare determină în plan semantic prezența unui continuum de semnificație; la nivelul *Noului Testament*, ἁμαρτία este manifestare a RĂULUI:

Opus binelui:

Εἰδότει οὖν καλὸν ποιεῖν καὶ μὴ ποιοῦντι, ἁμαρτία αὐτῶ ἐστίν. („Așadar, cel ce știe să facă binele [καλὸν] și nu-l face, păcat [ἁμαρτία] își este sieși.”) – *Iacob*, 4.17. Οὐ γὰρ ὁ θέλω ποιῶ ἀγαθόν, ἀλλ’ ὁ οὐ θέλω κακὸν τοῦτο πράσσω [...] βλέπω δὲ ἕτερον νόμον ἐν τοῖς μέλεσίν μου ἀντιστρατευόμενον τῷ νόμῳ τοῦ νοός μου καὶ αἰχμαλωτίζοντά με ἐν τῷ νόμῳ τῆς ἁμαρτίας τῶ ὄντι ἐν τοῖς μέλεσίν μου. („Căci nu fac binele [ἀγαθόν] pe care-l vreau, ci răul [κακὸν] pe care nu-l vreau, pe acela îl săvârșesc [...] dar în mădularele mele o altă lege văd că se luptă cu legea minții mele și rob mă face legii păcatului [ἁμαρτίας], care este în mădularele mele.” – *Romani*, 7.19,23).

Opus dreptății/ legii:

Ἵνα ταῖς ἁμαρτίαις ἀπογενόμενοι τῇ δικαιοσύνῃ ζήσωμεν. („Morți fiind păcatelor [ἁμαρτίας], să-i vietuim dreptății [δικαιοσύνη].”) – 1 *Petru*, 2.24. Πᾶς ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὴν ἀνομίαν ποιεῖ, καὶ ἡ ἁμαρτία ἐστὶν ἡ ἀνομία. („Tot cel ce săvârșește păcatul [ἁμαρτίαν] săvârșește și fărâdelegea [ἀνομίαν]; păcatul [ἁμαρτία] e fărâdelegea [ἀνομία].”) – 1 *Ioan*, 3.4.

Opus adevărului:

Ἀδελφοί μου, ἐάν τις ἐν ὑμῖν πλανηθῆ ἀπὸ τῆς ἀληθείας καὶ ἐπιστρέψῃ τις αὐτόν, γινωσκέτω ὅτι ὁ ἐπιστρέψας ἁμαρτωλὸν ἐκ πλάνης ὁδοῦ αὐτοῦ σώσει ψυχὴν αὐτοῦ ἐκ θανάτου καλύψει πλῆθος ἁμαρτιῶν. („Frații mei, dacă vreunul din voi se va rătași de la adevăr [ἀληθείας] și cineva îl va întoarce să știe el că cel ce l-a întors pe păcătos din rătăcirea căii lui își va mântui sufletul din moarte și mulțime de păcate [ἁμαρτιῶν] își va acoperi.”) – *Iacob*, 5.19-20.

Opus libertății:

Ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι πᾶς ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν δοῦλός ἐστιν τῆς ἁμαρτίας. („Adevăr, adevăr vă spun: Tot cel ce face păcatul [ἁμαρτίαν], păcatului îi este rob [δούλος].”) – *Ioan*, 8.34.

Opus curăției:

Χεῖρας ταχέως μηδενὶ ἐπιτίθει μηδὲ κοινώνει ἁμαρτίαις ἄλλοτρίαις· σεαυτὸν ἀγνὸν τήρει. („Nu-ți pune degrabă mâinile peste nimeni, nici nu te face părtaș la păcatele [ἁμαρτίας] altora; Păstrează-te curat [ἀγνὸν].”) – 1 *Timotei*, 5.22. Τὸ αἷμα Ἰησοῦ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ καθαρίζει ἡμᾶς ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας. („Sângele lui Iisus, Fiul Său, ne curățește [καθαρίζει] pe noi de tot păcatul [ἁμαρτίας].”) – 1 *Ioan*, 1.7.

În încercarea de a identifica etimonul termenului, P. Chantraine lansează ipoteza unei compuneri cu *a* privativ, una din trăsăturile sale semice fiind *lipsa*, *absența*, *privarea* (*de*). Se delimitează, așadar, o dominantă a noului model cognitiv, cel puțin la nivel nou-testamentar, în congruență cu argumentul lingvistic: păcatul, ca manifestare a răului, nu poate avea consistență ontologică, de vreme ce nu este decât

absență a *binelui*, *dreptății*, *adevărului*, *libertății*, *curăției*. Lexiconul patristic nuanțează configurația conceptuală și, implicit semantică, prin identificarea cauzelor *hamartiei*. *Ab initio*, este anulată polemica asumării responsabilității, ἀμαρτία „originating in men’s free will” (*LPL*); chiar dacă există posibilitatea unor imixțiuni daimonice, ele nu se pot manifesta decât sinergic „through human and diabolic interaction” (*LPL*), cauzalitatea exclusiv transcendentă, nefiind admisă. Noul model etiologic, de sorginte platoniciană, fundamentat pe „internalizarea conștiinței” (Dodds 1998, 42), identifică trei cauze primare: *ignoranța* – „through ignorance and weakness”, *mândria* – „through pride and disobedience”, *plăcerea* – „through addiction to material pleasures” (*LPL*). Asistăm la un proces de conturare a unui model cognitiv creștin, prin recuperarea și nuanțarea celui clasic, într-un restaurator *mélange* intercultural.

Există însă note particulare; una dintre ele vizează modul în care se organizează categoria axiologică AMAPTIA. În tratatul de morală practică *Περὶ τῶν ὀκτὼ τῆς πονηρίας πνευμάτων* (capitolul *Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν*), Ioan Damaschinul (secolul VII) descrie în continuarea virtuților, ierarhia păcatelor, ἀμαρτία fiind clasificate aidoma ἀρεταί, în ψυχικαὶ καὶ σωματικαί (sufletești și trupești)¹. Colocația ἀμαρτία – πάθος actualizată în textul lui Ioan din Damasc, este un *koinos topos* al literaturii patristice cu conținut etic. Sinonimia celor doi termeni are drept efect extensia ariei

¹ „Ὁφειλομεν οὖν εἰπεῖν, καὶ περὶ τῶν ψυχικῶν καὶ σωματικῶν, ἦγουν παθῶν· καὶ ψυχικὰ μὲν εἰσι πάθη ταῦτα, λήθη, ῥαθυμία, καὶ ἄγνοια· ὑφ’ ὧν δηλαδὴ τῶν παθῶν τούτων ὁ ὀφθαλμὸς τῆς ψυχῆς, ἦτοι ὁ νοῦς, σκοτιζόμενος, κυριεύεται ὑπὸ πάντων τῶν παθῶν, ἅτινά εἰσι ταῦτα, ἀσέβεια, κακοδοξία, ἦγουν πᾶσα αἴρεσις, βλασφημία, θυμὸς, ὀργή, πικρία, ὄξυχολία, μισανθρωπία, μνησικακία, καταλαλία, κατάκρισις, λύπη ἄλογος, φόβος, δειλία, ἔρις, ζήλος, φθόνος, κενοδοξία, ὑπερηφανία, ὑπόκρισις, ψεῦδος, ἀπιστία, πλεονεξία, φιλοῦλια, προσπάθεια, σχέσις γηίνων, ἀκηδία, μικροψυχία, ἀχαριστία, γογγυσμὸς, τύφος, οἰσις, σοβαρότης, ἀλαζονεία, φιλαρχία, ἀνθρωπαρέσκεια, δολιότης, ἀναίδεια, ἀναισθησία, κολακεία, ὑπουλότης, εἰρωνεία, διψυχία, αἱ συγκαταθέσεις τῶν ἀμαρτημάτων ἐκ τοῦ παθητικοῦ μέρους, καὶ ἡ συνεχῆς τούτων μελέτη, πλάνη λογισμῶν, φιλαντία ἢ τῶν κακῶν γεννήτρια, καὶ ἡ ῥίζα πάντων τῶν κακῶν φλαμαργία, τρυφή, μέθη, λαθροφαγία, φιληδονία ποικίλη, πορνεία, μοιχεία, ἀσέλγεια, ἀκαθαρσία, αἰμομιξία, παιδοφθορία, κτηνοβατία, ἐπιθυμιαὶ κακαὶ, καὶ πάντα τὰ παρὰ φύσιν καὶ αἰσχρὰ πάθη, κλεψία, ἱεροσυλία, ληστεία, φόνος [...].

„Dar acum trebuie să vorbim și despre păcatele sufletești și trupești, adică despre patimi. Patimi sufletești sunt acestea: uitarea, nepăsarea și neștiința. Când ochiul sufletului, sau mintea, e întunecat de acestea trei, e luat apoi în stăpânire de toate patimile care sunt acestea: neevlavia, credința strâmbă sau toată erezia, blasfemia, iuțimea, mânia, amărăciunea, înfurierea năpraznică, ura de oameni, pomenirea răului, vorbirea de rău, osândirea, întristarea fără teme, frica, lașitatea, cearta, rivalitatea, pizna, slava deșartă, mândria, fățarnicia, minciuna, necredința, zgârcenia, iubirea de materie, împătımirea, afecțiunea pentru cele pământesti, trândăvia, micimea de suflet, nemulțumirea, cârtirea, înfumurarea, păcerea de sine, trufia, îngâmfarea, iubirea de stăpânire, dorința de a plăcea oamenilor, viclenia, nerușinarea, nesimțirea, lingușirea, înșelăciunea, ironia, duplicitatea, învoirea cu păcatele părții pătimase și gândirea deasă la ele, rădăcirea gândurilor, iubirea de sine, care e maica și rădăcina tuturor relelor, iubirea de argint, reaua nărvire și răutatea. Iar patimi trupești sunt: lăcomia pântecelui, nesăturarea, desfătarea, beția, mâncarea pe ascuns, iubirea de plăceri felurite, curvia, preacurvia, desfrâul, necurăția, amestecarea sângelui (incestul), stricarea pruncilor, împreunarea cu dobitoacele, poftele rele și toate patimile urâte și potrivnice frii, furtul, jefuirea celor sfinte (sacrilégiul), hoția,uciderea [...].” – *P.G.*, 95.

semantice a păcatului, prin asocieri *păcat – boală/ păcat – suferință* deopotrivă cu delimitarea unui vocabular al termenilor tehnici: *πάθος/ πάθημα* fiind recurenți în orice scriere creștină de morală practică. Argumentul lingvistic este revelator pentru marcarea pe axa conceptuală *Moralia* a unor repere fundamentale: dacă pentru Aristotel virtutea (*ἀρετή*) ca manifestare a Binelui (TO ΑΓΑΘΟΝ) are valențe eudaimonice, păcatul (*ἀμαρτία*) ca manifestare a răului (TO KAKON) nu poate fi decât „patologic”.

3. Concluzii

Analiza semantică diacronică a lexemului *ἀμαρτία* confirmă concluziile enunțate de cercetarea lingvistică. În primul rând, apartenența la categoria abstractelor implică glisajul semantic și conținutul instabil, variația fiind determinată de permanenta modelizare socio-culturală a referențelor denotați. Investigația dinamicii sale constante, de-a lungul perioadelor istorice arhaică, clasică și postclasică, atestă reflectarea în planul lexicului a mutațiilor la nivelul structurilor mentale, *ἀμαρτία* fiind unul dintre termenii cu grad ridicat de specificitate.

Itinerarul său semantic este similar pandantului *ἀρετή*. Stabilitatea sensurilor abstracte este favorizată de travaliul creator al tragediografilor: *ἀρετή*, ca excelență umană este incongruentă cu scena tragică, spre deosebire de *ἀμαρτία*; *ratarea*, *eșecul*, *eroarea*, *rătăcire* și, în cele din urmă, *păcatul* intrând în categoria elementelor definitorii pentru profilul eroului tragediei. Gândirea filosofică polarizează universul etic, așezând în relație cele două concepte, prin proliferarea perechilor antonimice: *ἀγαθός – κακός*, *δικαιοσύνη – ἀδικία*, *νόμος – ἀνομία*. Modelul etiologic platonician al celor trei cauze ale *hamartiei* – *θυμός* („mânia”), *ἡδονή* („plăcerea”) și *ἄγνοια* („neștiință”), alături de principiul aristotelic al medietății pregătesc instrumentarul conceptual și lexical asumat ulterior de întreaga gândire patristică.

Ocurențele termenului la nivelul discursului postclasic creștin atestă încheierea procesului de specializare a sensului, dar și de nuanțare a trăsăturilor semantice, prin implicarea dimensiunii religioase.

Referințe bibliografice

- Bailly, Anatole. 2000. *Dictionnaire Grec-Français*. Paris: Hachette. [DGF].
- Bremer, Jan Maarten. 1969. *Hamartia. Tragic Error in the Poetics of Aristotle and in Greek Tragedy*. Amsterdam: A. M. Hakkert Publisher.
- Chantraine, Pierre. 1968. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*. Paris: Klincksieck. [DELG].
- Dodds, Eric Robertson. 1988. *Grecii și iraționalul*. În românește de Catrinel Pleșu. Iași: Editura Polirom.
- Ebeling, E. (ed.). 1885. *Lexicon Homericum*. London: Williams & Norgate.
- Ernout, Alfred, Meillet, Antoine. 1951. *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris: Klincksieck.
- Eschil. 1979. *Orestia*. În românește de Alexandru Miran. București: Editura Univers.
- Euripide. 1996. *Rhesos. Troienele. Andromache. Helena. Orestes. Heraklizii*. În românește de Alexandru Miran. București: Editura Univers.
- Gernet, Louis. 1917. *Recherches sur le développement de la pensée juridique et morale en Grèce*. Paris: Ernest Leroux.
- Homer. 1928. *The Iliad I*. London: William Heinemann LTD.

- Homer. 1999. *Iliada*. În românește de George Murnu. București: Editura Teora.
- Ioan Damaschin. 1993. *Dogmatica*. În românește de Dumitru Fecioru. București: Editura Scripta.
- Ioannis Damascenus. 1864. *Opera omnia*. În J.-P. Migne (ed.). *Patrologia Graeca*, XCV. Paris: Petit-Monrouge.
- Liddell, H. G., Scott, R. 1996. *Greek – English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press. [LSJ].
- Lampe, D.D. 1961. *A Patristic Greek Lexicon*. Oxford: Clarendon Press. [LPL].
- Marrou, Henri-Irénée. 1996. *Patristică și umanism*. În românește de Cristina Popescu, Costin Popescu. București: Editura Meridiane.
- Platon. 1975. *Opere*, I. În românește de Francisca Băltăceanu et al. București: Editura Platon. 1976. *Opere*, II. În românește de Petru Creția et al. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Platon. 1978. *Opere*, III. În românește de Gabriel Liiceanu, Simina Noica. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Platon. 1983. *Opere*, IV. În românește de Petru Creția, Gabriel Liiceanu. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Platon. 1986. *Opere*, V. În românește de Andrei Cornea. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Platon. 1989. *Opere*, VI. În românește de Constantin Noica et al. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Platon. 1993. *Opere*, VII. În românește de Andrei Cornea, Cătălin Partenie. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Rahlfs, A. (ed.). (1979). *Septuaginta*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Rohde, Erwin. 1985. *Psyche*. În românește de Mircea Popescu. București: Editura Meridiane.
- Sofocle. (1965). *Teatru*, vol. I, II (Trad. G. Fotino). București: Editura pentru Literatură.